

מ"בעל פרצים" ל"בית הכרם" – על גלגולי שמה הקדום של רמת רחל

עודד ליפשיץ ונדב נאמן

היישוב הקדום רמת רחל צמח על פסגה בולטת באמצע הדרך בין ירושלים לבית לחם, כארבעה ק"מ מכל אחת מהן. זוהי אחת הפסגות הגבוהות שמדרום לירושלים (818 מטרים מעל פני הים), והיא חלק מרכס הרים שסוגר על עמק רפאים ממזרח. לפסגה זו חשיבות אסטרטגית גדולה בשל שליטתה על הצומת המחברת את הדרך הראשית המובילה לירושלים מכיוון באר-שבע, חברון ובית לחם עם הדרך העולה לירושלים מכיוון בית שמש ועוברת לאורך נחל שורק ועמק רפאים.

הקרבה לעמק רפאים קושרת את רמת רחל עם עמק מישורי רחב ידיים, שמימי הבית הראשון ואילך נודעה לו חשיבות רבה לכלכלתה של ירושלים. קיים קשר ישיר בין התקופות שבהן נחשפו בעמק רפאים ובסביבתו מתקנים חקלאיים, ולצדם גם אתרי יישוב קטנים, לתקופות שבהן התקיים יישוב בתל הקדום של רמת רחל.¹ מפסגת הגבעה יש תצפית מצוינת על כל האזור שמדרום וממערב לירושלים. ובכיוון ההפוך – הפסגה של רמת רחל בולטת בנוף כמעט מכל נקודה באזור שסביב לה.²

שמו של הקיבוץ רמת רחל ניתן לו בשנת 1926 על ידי מנחם אוסישקין, אשר היה באותה עת יו"ר הקרן הקיימת לישראל, בשל מיקומו, התצפית המעולה שיש ממנו על קבר רחל שבפאתי בית לחם, וככל הנראה גם בזיקה לדבריו של ירמיהו: "כֹּה אָמַר יְהוָה קוֹל בְּרָמָה נִשְׁמָע נְהִי בְּכִי תַמְרוּרִים רָחֵל מִבְּכָה עַל-בְּנֵיהָ מֵאֲנָה לְהַנָּחֵם עַל-בְּנֵיהָ פִּי אֵינְנוּ" (לא 14). שמו הקדום של האתר לא נשמר בטופוניה של האזור, והיום הוא נקרא בשמו של הקיבוץ הסמוך לו. במפות

1 ליפשיץ וגדות, תשס"ט, עמ' 88-96.
2 שם.

הסקר הבריטי נקרא ראש הגבעה ח'רבת אבו-בוריק (Khirbet Abu-Bureiq). השם הערבי שניתן לחלקו המזרחי של הרכס הוא מרג' א-דיר (Marj ed-Dir) או מרג' א-שרקי (Marj esh-Sharaqi), ואילו חלקו המערבי, שעליו נמצא התל הקדום, נקרא מרג' אל-ע'ראבי (Marj el-'Arabi).

בשנות ה-20 של המאה ה-20 זיהה תיאודור פאסט שרידים עתיקים באתר, שלדבריו נקרא ח'רבת עאלת-צאלח (Khirbet 'elet Ṣaleḥ)³. לרגלי הגבעה, סמוך לדרך חברון, מצוי מאגר מים בנוי אשר שואב את מימיו מן האמה העליונה העוברת במקום, ושמו בערבית ביר-קדיסמו (Bir Kadismu)⁴. שם זה משמר את שמה של כנסיית הקתיסמה הביזנטית, אשר הוקמה במקום שבו, לפי המסורת הנוצרית, נחה מריה בפעם האחרונה בדרכה לבית לחם.⁵ אפילו אחד מהשמות הללו לא משמר את שמו הקדום של האתר, ובהיעדר זיהוי הנשען על השתמרות השם העלו חוקרים הצעות זיהוי שונות המתבססות הן על מיקומו של האתר לעומת אתרים אחרים בסביבותיו והן על המידע הארכאולוגי שמקורו בחפירות שנערכו במקום.

יש לזכור שרמת רחל שוכנת סמוך לירושלים, וכי סופרים שישבו בעיר הבירה בוודאי הכירו היטב את המקום. לפיכך אין זה מפתיע שהמסורת המקראית והמקורות מימי הבית השני שימרו את זכר האתר הקדום ואת זכר העמקים בסביבתו. המאמר המוגש כאן יבחן את הצעות הזיהוי שהוצעו לאתר ברמת רחל לאור המידע שהצטבר בספרות המחקר ולאור החפירות שנערכו במקום ובאתרים שבשכנותו ויציע זיהוי חדש לשמו הקדום של האתר ולעמקים המקיפים אותו. הדיון המשולב במקורות ובמצא הארכאולוגי יסייע להבהרת המקורות בהקשרם הטקסטואלי ואף ישפוך אור חדש על המועד שבו הועלו לראשונה על הכתב.

תולדות האתר לאור החפירות שנערכו בו

הגבעה שעליה שוכן האתר הייתה ידועה למבקרים במקום בשל השרידים הארכאולוגיים, שמקצתם היו גלויים לעין, וחוקרים שסקרו את האזור תיארו גם את הממצאים שמצאו באתר.⁶ בשלהי שנת 1930 ובראשית שנת 1931 חפרו

3 פאסט, 1924, עמ' 242-244.

4 לתיאור הבכרה בראשית שנות ה-30 של המאה ה-20 ולסקירה של המסורות הנוצריות על אודותיה ראו מייזלר, תרצ"ד, עמ' 8-9.

5 אבנר, תשס"ו, עמ' 117-121, ושם ספרות נוספת.

6 לתיאור הממצאים ולסקירת הספרות ראו ליפשיץ, גדות, ארובס, ואומינג, תש"ע, עמ' 58-59; אומינג וליפשיץ, 2010, עמ' 2-3.

מייזלר ושטקליס מערת קבורה שנתגלתה באקראי בשולי התל, כ-200 מטרים מפסגתו.⁷ באוגוסט 1954 ערך יוחנן אהרוני חפירת הצלה במקום שיועד לבניית מאגר המים של קיבוץ רמת רחל.⁸ לאור הגילויים המפתיעים מחפירת ההצלה, ובכלל זה מבנה מונומנטאלי ושפע טביעות חותם על ידיות של קנקנים מימי הבית הראשון והשני, חזר אהרוני לאתר וערך במקום ארבע עונות חפירה רחבות היקף בין השנים 1959 ל-1962. במהלך החפירה זיהה חמש שכבות יישוב שתוארכו על ידו לפרק הזמן שמשלהי תקופת הברזל ועד לראשית התקופה המוסלמית הקדומה. את ממצאי החפירה פרסם בדו"חות זמניים ובשני כרכים שבהם הציג תמונה מפורטת של השרידים הארכיטקטוניים ושל הממצאים שנתגלו באתר.⁹ חפירה נוספת בהיקף מצומצם נערכה באתר בשנת 1984, וחפירת הצלה מטעם רשות העתיקות נערכה בין השנים 2000 ל-2002.¹⁰ בשנת 2004 התחדשה תנופת החפירות באתר, ומאז מתקיים בו פרויקט חפירות מקיף, פרי שיתוף פעולה בין המכון לארכיאולוגיה באוניברסיטת תל-אביב ובין הפקולטה לתיאולוגיה ובית הספר הגבוה ללימודי יהדות באוניברסיטת היידלברג, גרמניה.¹¹

משילוב תוצאות החפירות הקודמות עם אלה של החפירות החדשות עולה תמונה ברורה על תולדותיו של האתר ושל היישוב סביבו במשך 2000 שנות קיומו. מתברר שעד לשלהי המאה השמינית או ראשית המאה השביעית לפנה"ס עמדה הגבעה שוממה ולא נתגלו בה שרידי יישוב קדום.¹² במועד זה הוקם לראשונה מרכז מנהל ממלכתי מפואר שמקומו בראש הגבעה.¹³ רוב

7 מייזלר תרצ"ד, עמ' 4-18; שטקליס, תרצ"ד, עמ' 19-40.

8 אהרוני, תשט"ו, עמ' 147-174.

9 אהרוני, 1962; 1964א'.

10 בשנת 1984 התקיימה באתר חפירה קצרה מטעם המכון לארכיאולוגיה של אוניברסיטת תל-אביב, החברה לחקירת ארץ ישראל ורשות העתיקות בראשותו של גבריאל ברקאי. ראו ברקאי, 2006, עמ' 34-44. בין השנים 2000 ל-2002 קיים גדעון סולימני חפירות הצלה בהיקף מצומצם מטעם רשות העתיקות. לפרסום ראשון של חפירות אלה ראו סולימני וברזל, 2008.

11 לסקירה של תוצאות העונה הראשונה ראו ליפשיץ, אומינג, גדות וארובס, 2006, עמ' 227-235. לסקירה של תוצאות העונה השנייה והשלישית, ראו הנ"ל, 2009, עמ' 1-20. לסיכום תוצאות החפירות לאחר עונת 2009 ראו ליפשיץ, גדות, ארובס ואומינג, תש"ע.

12 ליפשיץ, גדות, ארובס, ואומינג, תש"ע, עמ' 61.

13 מתארוכו של המבנה לשלהי המאה השמינית או ראשית המאה השביעית לפנה"ס ברור מדוע אין לקבל את ההצעה שהציע אהרוני כבר לאחר עונת החפירות השנייה באתר (תש"ך, עמ' 115-116) לזהות את הארמון ברמת רחל עם "בית החופשית" של עוזיהו, הנזכר במל"ב טו 2. לאחר סיום החפירות ברמת רחל הגיע אהרוני עצמו למסקנה זו והציע הצעה נוספת (תשל"א-א, עמ' 55-76; תשל"א-ב, עמ' 183-189), ולפיה יש לזהות את מבנה המצודה ברמת רחל כארמונו של יהויקים, בהתאם לתיאור המופיע בירמיהו (כב

הממצאים משכבה זו נתגלו במילויים של מבנים מאוחרים, אבל ניתן לראות שלאיכות הבנייה באתר ולמאפייניו הארכיטקטוניים אין אח ורע בממלכת יהודה. עם פרטי האדריכלות המונומנטלית משלב זה ניתן למנות את כותרות האבן המעוטרות ואת עמודוני האבן שעוטרו חלונות ועיטורי אבן אחרים. המספר הרב של טביעות החותם על ידיות קנקנים מטיפוס 'למלך' ושל טביעות 'פרטיות' שנתגלו מעידים שהאתר היה מרכז יהודאי לאיסוף תוצרת חקלאית.¹⁴ האתר ברמת רחל המשיך להתפתח במשך כל המאה השביעית לפנה"ס והתקיים גם לאחר חורבנה של ממלכת יהודה בראשית המאה השישית לפנה"ס (עת נעשתה יהודה פחוה בבלית) והגיע לשיאו בשלטון האימפריה הפרסית (המאות החמישית והרביעית לפנה"ס). רציפות שלטונית זו במשך מאות שנים מחזקת את הפרשנות שלפיה שימשה רמת רחל מראשיתה מרכז מנהל יהודאי בפקוח אימפריאלי, ובו נאסף מס לצורך העלאתו לאימפריה האשורית ששלטה ביהודה. שלב הבנייה השני, שיש לתארו למחצית השנייה של המאה השביעית לפנה"ס, הקנה לאתר את צביונו המונומנטאלי והעצים את ייחודו התכנוני והארכיטקטוני. המונומנטאליות מתבטאת לא רק בהמשך השימוש במרכיבי העיטור האדריכלי מהשלב הראשון, אלא גם בהופעתה של תפיסה תכנונית מורכבת ומקפת, באיכות הבנייה ובעבודות התשתית הנרחבות שנערכו באתר ואשר שינו לגמרי את פני הגבעה. בצדה המערבי של הגבעה הוקם גן מלכותי בשטח של חמישה דונמים ואולי אף יותר. הגן הקיף את הארמון במפלס שהונמך באמצעות הסרת סלע הנארי, פילוס סלע הקרטון הרך והנחת מילוי של אדמת גן כהה, שמקורה בעמק הסמוך, ברובד אחיד של כ-45 ס"מ. בתוך השטח האחיד שנוצר הותקנו חלקות וערוגות ששולבו במערכת מים שכללה ברכות, תעלות ומרזבים. הכמות האדירה של פסולת החציבה הונחה כמילוי בצדה המזרחי של הגבעה, ושם ביקשו המתכננים להשתית את הארמון המורחב על חצרותיו וחומותיו על פני שכבת מילוי מוגבהת ומפולסת בקפידה. ההיקף הרחב של העבודה שנדרשה כדי להתאים את המתאר הטבעי של השלוחה למתכונת שקבעו לה המתכננים הוא עדות לפאר, לעצמה ולמעורבות הממלכתית בארמון בשלב השני של הבנייה.¹⁵

13-19). ידיו תקף בחריפות את הצעתו של אהרונר והראה קשיים רבים שיש בה (תשל"ד, עמ' 52-66), אולם גם הצעתו, ולפיה יש לראות ברמת רחל את "בית הבעל" שבנתה עתליה ביהודה, אינה יכולה להתקבל, שכן אין באתר כל עדות לבנייה במאה התשיעית לפנה"ס.

14 עמ' 61-64.

15 ליפשיץ, גדות, ארובס ואומינג, תש"ע, עמ' 64-70.

לא נמצאה שום עדות שהמבנה חרב בראשית המאה השישית לפנה"ס. להפך: עדויות שונות מלמדות שהוא הוסיף להתקיים לאורך פרק הזמן שבו יהודה הייתה פחוה בבלית, וענייניה נוהלו בידי פחה שישב במצפה, בצפון מחוז בנימין.¹⁶ בתקופה הפרסית התחזק עוד מעמדו של המרכז המנהלי ברמת רחל. שטחו של הארמון הורחב על חשבון חלקו הצפוני של הגן. בחפירה נמצאו ממצאים רבים מהמאות החמישית והרביעית לפנה"ס, ובכלל זה שפע עצום של טביעות חותם על ידיות של קנקנים. מכאן ניתן לקבוע שרמת רחל הייתה באותם ימים אחד ממרכזי השלטון ואולי אף המרכז החשוב ביותר שבו נאסף המס שנגבה מתושבי הפחוה כדי להעלותו לשלטון המרכזי. מעורבותו של השלטון הפרסי ניכרת בבנייה הנמרצת באתר, ובייחוד בבניית האגף הנוסף של הארמון בפאתו הצפונית-מערבית, שבוצעה בסגנון ובתנופה ללא תקדים.¹⁷ בראשית התקופה ההלניסטית איבד האתר כנראה מחשיבותו, וכמה מקירות המתחם נשדרו. במרוצת המאה השלישית ובראשית המאה השנייה לפנה"ס שב המקום לשמש מרכז מנהלי של הפחוה. העדות העיקרית היא תפוצת הידיות שעליהן טביעות מנהליות – המשך למסורת שראשיתה בשלהי ימי הבית הראשון והמשכה בתקופה הפרסית.¹⁸ הייתה זו שירת הברבור של האתר, שבימי ממלכת יהודה ופחוות יהוד שִׁרְשָׁה אותה שימש מרכז מנהלי מבוצר בשלטון אימפריאלי. במחצית השנייה של המאה השנייה לפנה"ס, בשלטון המלכים מבית חשמונאי, נמחקו הארמון והגן לחלוטין באמצעות פירוק הקירות עד לנדבכי היסוד וכיסוי הגן במילוי אדמה.¹⁹ לראשונה בתולדות האתר התפתח בשטח הגבעה יישוב כפרי, שתוך תמורות ושינויים לא מבוטלים המשיך להתקיים ולהתפתח עד לתקופה העבאסית, שבה הוא ננטש.

על חורבותיו של המרכז המנהלי הקדום הוקם תחילה כפר יהודי שהתקיים בתקופה ההלניסטית המאוחרת ובתקופה הרומית הקדומה (סוף המאה השנייה והמאה הראשונה לפנה"ס ועד המרד הגדול במאה הראשונה לספירה). מיישוב זה נמצאו שרידים רבים, ובהם מקוואות טהרה, מערות קולומבריום, כלי חרס, כלי אבן ומטבעות. כמו יישובים כפריים אחרים במרחב ירושלים גם הכפר הזה חדל להתקיים לאחר דיכוי המרד וחורבן ירושלים בשנת 70 לספירה.²⁰ לאחר תקופת נטישה קצרה התחדש היישוב במקום במאה השנייה לספירה.

16 שם, עמ' 70.

17 שם, עמ' 70-72.

18 שם, עמ' 72.

19 שם, עמ' 72-73.

20 שם, עמ' 72-74.

בולט השינוי שחל במרקם האתני, שקודם לכן היה יהודי ועתה יושב במתכונת של יישוב כפרי רומי. במשך מאות השנים הבאות ניכרים באתר שינויים בעלי אופי דתי ותרבותי, אבל אופיו הכפרי נשאר כשהיה. בשלהי התקופה הביזנטית (המאה השישית ואולי אף השביעית לספירה) הוקמה במקום כנסייה ולצדה מבנים נלווים בחלקו הצפוני-מזרחי של היישוב. בתקופה המוסלמית הקדומה, בשלטון האומאי, נמשכו חיי הקהילה, ובכלל זה השימוש בכנסייה, ללא הפרעות מיוחדות, להוציא תיקונים ותוספות מקומיים. מן המאה השמינית נמצאו עדויות להתמוטטות ולשֶׁרֶפָה בכמה מקומות באתר, ואפשר שהיישוב חרב ברעידת האדמה ב־18 בינואר 749.²¹ היישוב הכפרי הנוצרי לא התאושש מההרס שנגרם לו. בתקופה האומאית הוקם במקום בית חווה, שסביבו מתקנים חקלאיים, והוא הוסיף להתקיים גם בתקופה העבאסית. האתר ננטש במאה העשירית או ה־11 לספירה, וממאות השנים הבאות נמצאו ממצאים על פני השטח (מטבעות, כלי חרס ועוד), בכלל זה מתקנים שהתקיימו בראש הגבעה, אבל אין עדויות ליישוב קבע לאחר המאה ה־11 לספירה.²²

לשאלת שמו הקדום של האתר ברמת רחל

בעקבות סקר שערך בתל בשנת 1931 וחשיפתה של מערת קבורה הציע בנימין מייזלר (מזר) לזהות את ח'רבת צאלח עם נטופה המקראית. בהצעה זו הוא התבסס על האזכורים של נטופה במקרא (שמ"ב כג 28, 29; מל"ב כה 23; יר' מ 8; עז' ב 22; נחמ' ז 26; יב 28; דה"א ב 54; ט 16; יא 30; כז 13, 15), בתלמוד (בבלי תענית כה, ע"א) ובכתבים נוצריים מהתקופה הביזנטית.²³ ברוב האזכורים המקראיים נזכרת נטופה כמקום מוצאם של אישים שונים (שמ"ב כג 28, 29; מל"ב כה 23; יר' מ 8; דה"א ב 54; ט 16; יא 30; כז 13, 15), בספר עזרא ונחמיה היא נזכרת כמקום מוצאה של קבוצה אנשים המכונים 'אנשי נטופה' (עז' ב 22; נחמ' ז 26; יב 28), ובספר דברי הימים כמקום מושבם של בני שלמא (דה"א ב 54; וראו נחמ' יב 28; דה"א ט 16). מכיוון שאנשי בית לחם ונטופה נזכרים יחד, הניחו חוקרים שנטופה אינה מרוחקת מבית-לחם. לכאורה, החפירות של אהרונן ברמת רחל חיזקו את הצעתו של מזר, שכן הממצאים הרבים מן התקופה הפרסית שהתגלו באתר עלו בקנה אחד עם אזכור היישוב נטופה ברשימות שבספר עזרא ונחמיה. עם זאת אהרונן דחה את הזיהוי בנימוק שלפי הכתוב במקרא נטופה התקיימה בראשית תקופת הברזל, לא יאחר לימי

21 שם, עמ' 73.

22 שם, עמ' 74-77.

23 מייזלר, תרצ"ד, עמ' 10-11.

דוד (שמ"ב כג 21-22; דה"א יא 30), ואילו באתר לא נמצאו שרידים מתקופה זו.²⁴ נימוק כזה היה אולי יפה לשעתו, אבל מחקר מודרני הראה שהתיאורים המקראיים על ימי דוד נכתבו מאות שנים לאחר תום האירועים המסופרים בהם והטיל ספק בתקפותן של רשימות דוגמת שמ"ב כג למחקר ההיסטורי של ימי דוד. הנימוק שהעלה אהרוני אינו יכול להכריע בשאלת זיהויה של נטופה עם רמת רחל, אבל נימוקים אחרים מחייבים לדחות את הזיהוי המוצע.²⁵

כבר בשלהי המאה ה-19 הציעו חוקרים לזהות את נטופה באום-טובה, כקילומטר ממזרח לרמת רחל, בעיקר על סמך הדמיון בין שני השמות.²⁶ באתר נתגלו במרוצת השנים ממצאים משלהי תקופת הברזל ושרידים רבים מהתקופה הביזנטית. גילויים של ממצאים חדשים מתקופת הברזל ב', מימי הבית השני ומהתקופה הביזנטית ברחבי הכפר ביססו במידה רבה את הזיהוי של נטופה באום-טובה.²⁷ ממצאים אלה אישרו גם את זיהוי המקום כ'נטופה' הנזכרת בכתבי אבות הכנסייה מן התקופה הביזנטית, ששמה שימר את שמה של נטופה המקראית שקדמה לה.²⁸

ברקאי הציע לזהות את רמת רחל עם 'ממשת', אשר נזכרת לצד חברון, שזכה וזיף כאחד מארבעת המרכזים ששמם מופיע לצד הכיתוב "למלך" בטביעות חותם מיהודה.²⁹ הצעת הזיהוי של ברקאי נסמכת בראש וראשונה על מספרן הגדול של טביעות "למלך" וטביעות נוספות שהתגלו ברמת רחל. לדעתו, תפוצת הטביעות שבהן היא נזכרת מלמדת שמקומה בצפון יהודה וממשת צריך להיות זהה בגודלו ובחשיבותו לשלושת המרכזים האחרים הנזכרים בחותמות

24 אהרוני, תשט"ו, עמ' 174; קלאי, תשכ"ח, עמ' 829.

25 קוב, 1978, עמ' 122-126.

26 קונדר וקיצ'נר, 1883, עמ' 52, 128; שלאטר, 1913, עמ' 79, הערה 1; דלמן, 1914, עמ' 351; קליין, תרצ"ט, עמ' 16-17, וספרות נוספת בהערה 5.

27 בחפירות שניהל לאחרונה זובייר עדוי בשיפוליו הדרומיים-מזרחיים של הכפר נתגלו ארבע טביעות "למלך" ושתי טביעות פרטיות – "אחימלך בן עמדיהו" ו"יהוחיל בן שחר" (שהוטבעה לצד טביעת "למלך"). במקום התגלתה גם כתובת חרותה על צוואר של קנקן מהתקופה החשמונאית, ולצדה ממצאים נוספים מימי הבית השני ומן התקופה הביזנטית. אלה מצטרפים לשרידי של מנזר מתקופה זו, אשר התגלו במקום לפני שנים אחדות. הממצאים הארכיאולוגיים שהתגלו ברחבי הכפר אום-טובה פורסמו עד כה רק בפרסומים פופולאריים ובהודעות לעיתונות של רשות העתיקות. ראו: http://www.antiquities.org.il/article_item_ido.asp?sec_id=25&subj_id=240&id=1495&module_id

28 אבייונה, תשכ"ג, עמ' 104. אלט (1932, עמ' 9-12) וקוב (1932, עמ' 47-49; 1978, עמ' 126-134) הציעו לזהות את נטופה בח'רבת בר-פלוח. לדיון נוסף ראו קלאי, תשכ"ח, עמ' 829-830.

29 ברקאי, 2006, עמ' 41, 43.

(חברון, שוכה וזיף). לאור שיקולים אלה זיהה אותה במרכז המלכותי שנחשף בחפירות ברמת רחל.

אף אחד מהנימוקים שהעלה ברקאי אינו עומד במבחן הביקורת. ראשית, רק מעט ידיות חתומות נמצא באתרים ששמש מופיע בטביעות "למלך". בחברון נמצאו רק 13 ידיות, וגם בשוכה (ח'רבת עבאד שבעמק האלה) נמצאו 13 ידיות, ובזיף לא נמצאו כלל ידיות "למלך". הממצא הדל של ידיות באתרים שנזכרים בטביעות "למלך" מלמד שככל הנראה היו בהם אחוזות מלך, שבהן מולאו הקנקנים, וכי לא שימשו יעד למשלוח.³⁰ מכאן שרמת רחל, שהייתה מרכז לאיסוף תוצרת, נבדלה מארבעת האתרים הנזכרים בטביעות. שנית, לאור מקומה של שוכה בשפלת יהודה ומקומן של חברון וזיף בדרום הר יהודה, אין סיבה לחפש את 'ממשת' בצפון יהודה דווקא, והיא עשויה להימצא במרכז גידול גפנים וייצור יין בכל אחד ממחוזות הממלכה. שלישי, רמת רחל המשיכה להתקיים ברצף עד לתקופה ההלניסטית אבל נעדרת מרשימות הערים של יהודה שנכתבו בשלהי תקופת המלוכה ובתקופה הפרסית.

תמונה מכול היא ההצעה של ניסילובסקי³¹ שפנו לזהות את עפרה המקראית, עירו של השופט גדעון ומשפחת אביעזר, ברמת רחל.³¹ אין טעם להיכנס לפרטי 'מחקר' זה, שכל יסודותיו רעועים, וניתן רק לתמוה איך כתב-עת מכובד מקצה מקום למאמר כזה.³²

30 ליפשיץ, סרגי וקוך, 2010, עמ' 6-7.

31 לדעת ניסילובסקי-שפנו, הקישור של גדעון לעפרה הוא ספרותי-מלאכותי, ומעולם לא נתקיים מקום בשם זה בנחלת מנשה (2005, עמ' 483). האירועים המסופרים התרחשו בעיר גדולה, שבה היה מגדל או מבצר מוגנים בחומה, ויש לחפשה בנחלת שבט יהודה. מקומה של עפרה באפרתה, סמוך לבית לחם, ויש לזהותה ברמת רחל (שם, עמ' 485-487). לדעתו, ברמת רחל היה מרכז מנהל חשוב כבר במאות התשיעית והשמינית לפנה"ס, ובראש הגבעה עמד מזבח לבעל שגדעון שם לו קץ.

32 מעיון בטקסטים מאוחרים (רות א 2 ואולי גם ד 11; דה"א ב 50-51; ד 4) ניתן לכאורה להבין שאפרת-אפרתה ובית לחם הם שני מקומות שונים. יש בזה כדי להסביר את הקושי בהצעה של אומינג (בתוך אומינג וליפשיץ, 2010, עמ' 2-3) לזהות את רמת רחל עם אפרת-אפרתה. אפשר להניח ששם זה נשמר עד לתקופות מאוחרות, שכן בלוח השנה הגיאורגי, המרכז את הטקסים ואת ימי הזיכרון בתחומי כנסיית ירושלים בתקופה הביזנטית, מוצאים בהנחיות ל-13 באוגוסט את הציונים הטופוגרפיים האלה: "בדרך בית לחם, במיל השלישי, בכפר ביתופור (ביתופור פאגו), בקתיסמה, בכנסיית אם האלוהים, (ייערך) טקס זיכרון הכולל צום והקדשה". אזכורו של ביתופור פאגו מציין את קיומו של כפר (כעדות השימוש במונח הלטיני פאגו) בקרבה מיידית לכנסיית הקתיסמה, ואפשר שהוא משמר את שמה של אפרת-אפרתה כשמו של הכפר בפאתי בית לחם. חיזוק לכך בווריאנטים פתופור וביתאברה, הנזכרים בלוחות שנה ביזנטיים אחרים. גרביני הציע לזהות את הכפר ביתופור ברמת רחל (1961, עמ' 199-205), אולי בשל הטעות בזיהוי כנסיית הקתיסמה בכנסייה של רמת רחל.

בשנת 1954, לאחר עונת החפירות הראשונה ברמת רחל, הציע אהרוני לזהות את האתר עם בית הכרם המקראית.³³ ירמיהו (ו 1) מזכיר בנבואתו את בית הכרם עם ירושלים ותקוע: "הָעִזּוּ בְּנֵי בְנֵי מִקְרֵב יְרוּשָׁלַם וּבִתְקוֹעַ תִּקְעוּ שׁוֹפָר וְעַל בֵּית־הַכֶּרֶם שָׂאוּ מִשָּׂאת כִּי רָעָה נִשְׁקָפָה מִצְפּוֹן וְשֹׁבֵר גְּדוֹל". היירונימוס ציין בפירושו לפסוק זה שמקום ששמו Bethacharma שכן על הר בין ירושלים לתקוע.³⁴ בתרגום השבעים ליהושע טו, לאחר פסוק 59, מופיע פסוק שכנראה נשמט מנוסח המסורה, ובו רשימת היישובים של המחוז הצפוני של הר יהודה. אחד היישובים ברשימה זו הוא "כרם" (Karem), ומקובל שהוא זהה לבית הכרם.³⁵ השם "בית הכרם" מופיע ברשימת בוני החומה בנחמיה ג 14 כאחד ממרכזי הפלכים ביהודה בימי שיבת ציון: "וְאֵת שְׁעַר הָאֲשָׁפוֹת הַחֲזִיק מִלְפָּיָה בְּוֶרֶב שַׁר פֶּלֶךְ בֵּית־הַכֶּרֶם".³⁶ הרשימה מלמדת על קיומם של חמישה פלכים בפחוה, וככל הנראה לא היו אז ביהודה פלכים נוספים.³⁷ מצפה הייתה מרכזו של הפלך הצפוני בפחוה, שבעיקרו חפף לנחלת בנימין, ועל אנשי המצפה נאמר (פסוק 7) "לְכֹסֵא פָּחַת עֶבֶר הַנְּהָר" ('ל' במשמעות 'של'; היינו המקום, ולא הפלך כולו, היה שייך לשלטון הפרסי). הפסוק מלמד על הזיקה ההדוקה של מצפה לשלטון הפרסי כהמשך למעמדה בשלטון בבל. ירושלים הייתה מרכזו של פלך שמקומו מדרום לפלך מצפה, והדעת נותנת שכלל את תחומי העיר וסביבתה הקרובה. עוד יש להניח שבפלך זה ישב הפחה אשר מונה לתפקידו מטעם השלטון הפרסי. בית צור הייתה מרכזו של הפלך הדרומי של 'יהוד מדינתא' בחבל ההר, וככל הנראה התקיימה במקום מצודה שהייתה גם מרכז שלטוני אזורי. קעילה הייתה מרכז הפלך היחיד של פחוות יהודה בשפלה. מכאן מסתבר היטב מעמדה של רמת רחל = בית הכרם כמרכז מנהלי גדול וחשוב של פלך שהקיף את האזור שמדרום לירושלים, בין פלך בית צור שמדרום לו

33 אהרוני, 1956, עמ' 152-155; 1962, עמ' 50; 1964, עמ' 122-124; 1967, עמ' 170. חוקרים אחרים הציעו לזהות את בית הכרם בעין כרם שממערב לירושלים. ראו קליין, תרצ"ט, עמ' 90; סלר, 1946, עמ' 8; אבייונה, תשכ"ג, עמ' 21. ואולם הזיהוי בעין כרם לא עולה בקנה אחד עם דברי היירונימוס (בפירושו ליר' 1), שמקום שכונה בפי היהודים Bethacharma שכן על הר בין ירושלים ובין תקוע (ראו אהרוני, 1956, עמ' 153).

34 ליונשטאם, תשי"ד, עמ' 84-85.

35 לשחזור הפסוק, שכלל הנראה נשמט מנוסח המסורה, ראו נות, 1953, עמ' 92, 99; אהרוני, תשמ"ז, עמ' 276. לדיון בחטיבת הערים החסרה ראו קלאי, תשכ"ז, עמ' 330-332.

36 קלאי, 1960, עמ' 92-93; ליפשיץ, 2004, עמ' 196-202.

37 בצד אוכור פלך בית הכרם (פס' 14), פלך המצפה (פס' 15), שני חלקי חצי פלך ירושלים (פס' 9, 12) ושני חלקי חצי פלך קעילה (פס' 17-18), נזכרת רק מחצית פלך בית צור (פס' 16). לדיון בשאלה זו ראו ליפשיץ, תשס"ד, עמ' 200-202.

לפלך שמרכזו בירושלים. מאפייניה של רמת רחל, כפי שהם מוכרים מהחפירות הארכיאולוגיות, משתלבים היטב במערכת פחוות זו ומבססים את זיהויה עם בית הכרם. השחזור אף מבהיר את תפקידם של מרכזי הפלכים במסגרת תיאור הבנייה של נחמיה: כל אחד מהם היה מרכז שלטון, ובה בעת גם מרכז מנהלי למחוז שסביבו.

הצעת הזיהוי של אהרונני קיבלה חיזוק מהמגילה החיצונית לספר בראשית (XXII, 14), המעידה על קרבה גיאוגרפית בין בקעת בית הכרם לירושלים ("ואתה לשלם היא ירושלם. ואברם שרא בעמק שוא, והוא עמק מלכא בקעת בית כרמא").³⁸ החפיפה בין "עמק שוה" ובין "עמק המלך" נזכרת עוד קודם לכן כבראשית יד 17: "וַיֵּצֵא מֶלֶךְ־סֹדֶם לְקִרְאָתוֹ אַחֲרֵי שׁוּבוֹ מֵהַפּוֹת אֶת־פְּדֹרָלְעֹמֶר וְאֶת־הַמְּלָכִים אֲשֶׁר אֵתוֹ אֶל־עֵמֶק שְׁוֵה הוּא עֵמֶק הַמֶּלֶךְ". קרבת בקעת בית הכרם למקדש הולמת גם את הנאמר במשנה: "אחד אבני הכבש ואחד אבני המזבח מבקעת בית כרם" (מסכת מידות ג 4). עמק המלך שב ונזכר בשמ"ב יח 18: "וְאֶבְשֶׁלֶם לָקַח וַיֵּצְבֵּלוּ בְּחָיו אֶת־מִצְבַּת אֲשֶׁר בְּעֵמֶק־הַמֶּלֶךְ". גם במגילת הנחושת מקומראן (X, 5, 12) נזכרים בית הכרם ויד אבשלום זה אחר זה. יוספוס מזכיר אף הוא את בקעת המלך כמקום שאליו יצא מלך סדום לפגוש את פני מלכיצדק מלך שלם (קדמוניות א, 179-180), ומוסיף שעמק המלך שוכן במרחק שני ריסים מירושלים (קדמוניות ז, 243).

אף כי הצעתו של אהרונני לזהות את רמת רחל עם בית הכרם זכתה לתמיכת חוקרים רבים,³⁹ הרי הראיות שהביא אינן שלמות ומחייבות דיון נוסף. קלאי עמד על הקושי העיקרי בזיהוי: בעיית הזיקה בין עמק רפאים, הנזכר ביהו' טו 8; יח 17; יש' יז 5, ובין בקעת בית הכרם, הנזכרת במגילה החיצונית לבראשית.⁴⁰ מן המקורות עולה שאין מדובר באותו מקום, ולדעתו קשה להניח שבקעת בית הכרם היא הבקעה הקטנה המשתרעת מדרום לרמת רחל. עוד יש לתת את הדעת על הזיהוי של עמק המלך לעמק שוה ולקרבתם לירושלים, כנזכר כבר' יד 17. לפיכך יש לבחון בקפידה את הזיקה בין כל הטופונימים הנזכרים במקורות ובין המציאות בשטח.

38 אביגד וידין, תשי"ז, עמ' ל, מ, דף XXII, שורות 13-14; פיצמאיר, 1971, עמ' 174.
39 ויליאמסון, 1985, עמ' 203; נאמן, 1991, עמ' 30; 2001, עמ' 270; יונקר, 1992, עמ' 686-687; הופמן, תשס"א, עמ' 222; ליפשיץ, תשס"ד, עמ' 249.
40 קלאי, תש"ך, עמ' 93-94, הערה 44; תשכ"ז, עמ' 331.

עמק המלך, בקעת בית הכרם ועמק רפאים

בפתח הדיון יש לבחון את השאלה אם עמק המלך, בקעת בית הכרם ועמק רפאים הם שמות לאותו אזור גיאוגרפי ומכוונים לאזור שמסביב לרמת רחל, היא בית הכרם המקראית?

"עמק שְׁוּה הוּא עֵמֶק הַמֶּלֶךְ" נזכר כמקום שאליו יצאו מלך סדום עם הַמְּלָכִים אֲשֶׁר אָתוּ" לקראת אברהם בשוכו מהמלחמה נגד "כְּדָרְלֶעֶמֶר וְהַמְּלָכִים אֲשֶׁר אָתוּ" (בר' יד 17). "שוה" משמעותו מישור, כפי שמלמד הציון "שוה קְרִיתִים" (מישור קְרִיתִים), הנזכר לצד "הַרְרָם שְׁעִיר" בתיאור המלחמה שנערכה עם המלכים בהנהגת כדרלעמר באזור ים המלח (בר' יד 5-6). עמק שוה הוא אפוא "עמק המישור", ובמשמעות זו הוא אכן מופיע בתרגומים הארמיים למקרא ("מישר מפנא"), כשהתוספת "שוה" באה לציין את ייחודו של העמק בחבל ארץ הררי זה. "עמק המלך" נזכר גם בשמ"ב יח 18 כמקום שבו הציב אבשלום את מצבתו. חוקרים אחדים זיהו את המקום לרגלי עיר דוד, בנקודת המפגש שבין נחל קדרון לגיא בן־הנום ושיערו ששם היה גם "גן המלך".⁴¹ רצוננו להציע שהכינוי "עמק המלך" (בר' יד 17; שמ"ב יח 18) מכוון לאגן הניקוז של עמק רפאים המודרני, במערכה של ירושלים החדשה, וכי שמו ניתן לו משום מציאותן של אחוזות חקלאיות מלכותיות שהוקמו במקום החל משלהי המאה השמינית לפנה"ס – במקביל לזמן שבו הוקם האתר ברמת רחל (ליפשיץ וגדות תשס"ט, ושם ספרות נוספת). לפי יוסף בן מתתיהו (קדמוניות ז, 243), המרחק של עמק המלך מירושלים היה שני ריסים (=שתי סטדיות), היינו 300-350 מטר, ודבריו מכוונים בוודאי למצבה שאינה רחוקה מירושלים וזוהתה אז כקבר אבשלום.⁴² מסורת אחרת הקושרת את עמק המלך עם בקעת בית הכרם מופיעה במגילה החיצונית לבראשית ובמגילת הנחושת מקומראן והולמת היטב את הזיקה ההיסטורית של הבקעה לבית הכרם = רמת רחל. עוד מסתבר שהכתוב על אבשלום, שהציב לו בחייו מצבה בעמק המלך, מכוון לאחד הרגמים שעמדו באזור – רוגם גנים, שהוא הגדול שבהם.⁴³ ואם כן, זוהי דוגמה נאה למסורת

41 קלאי, תש"ך, עמ' 93-94, הערה 44; תשכ"ז, עמ' 331; מזר, תשל"ו, עמ' 32 הערה 30. סימונס (1952, עמ' 14-15) הציע לזהות את המקום מצפון לירושלים, סמוך לוואדי ג'וז. לביקורת ראו אחיטוב, תשל"ב, עמ' 296.

42 על הזיהוי המוטעה של "יד אבשלום" בתוך נחל קדרון ראו סימונס, 1959, עמ' 168; אליצור, תשס"ט-ב, עמ' 6-7, ושם ספרות נוספת.

43 אולברייט, 1923, עמ' 2-3; גרינברג וצינמון, 2000, עמ' 44-51; צינמון, 2004; גרינברג וצינמון, 2006. בר־אילן (תשנ"א, עמ' 107) דן במונחים "רקם" ו"חגר" והציע שמדובר בציון לשני אזורים: החגר בדרום שבו החגרים/חצרים (אל נכון יישובים תחומים), והרקם במזרח שבו תלי האבן הגדולים – הם הרגמים (שם, הערה 28). לפי השערתו, המונה

עממית שקשרה גיבורים קדומים עם המציאות בשטח בזמנו של המחבר ("עד היום הזה").⁴⁴ אם ההשערה נכונה, הרי תאריך הקמת הרוגם כפי שנקבע בחפירה הארכיאולוגית יכול לשמש תאריך "לכל המוקדם" (terminus post quem) לחיבור "סיפור ירושת הכס" על מלחמת הירושה בבית דוד ועלייתו של שלמה למלוכה. עוד דומה שמסורת זו נשתכחה בתקופה מאוחרת, לאחר שרמת רחל חדלה לשמש מרכז שלטוני, ונותק הקשר בינה ובין עמק רפאים, וכימי יוסף בן מתתיהו וזיהו את המצבה באתר הסמוך לעיר.

חוקרים רבים ביקשו לזהות את עמק רפאים המקראי באזור בקעה של ירושלים המודרנית.⁴⁵ קשה לקבל עמדה זו, שכן המקום נזכר בתיאור הגבול הצפוני של נחלת יהודה, וקצהו הצפוני של עמק רפאים מוגדר מקום היורד מהגבעה שעל פני גיא בן-הנום. ראו יהו' טו 8: "וְעֵלָה הַגְּבוּל גַּי בֶּן-הַנֶּגַם אֶל-כְּתֵף הַיְבוּסִי מִנֶּגֶב הַיָּרֵשָׁלַם וְעֵלָה הַגְּבוּל אֶל-רֹאשׁ הַהָר אֲשֶׁר עַל-פְּנֵי גֵי-הַנֶּגַם וְיָמָּה אֲשֶׁר בְּקֶצֶה עֲמַק-רְפָאִים צְפוֹנָה". וכן בתיאור הגבול הדרומי של נחלת בנימין ביהו' יח 17: "וַיָּרֶד הַגְּבוּל אֶל-קֶצֶה הַהָר אֲשֶׁר עַל-פְּנֵי גַי בֶּן-הַנֶּגַם אֲשֶׁר בְּעֵמֶק רְפָאִים צְפוֹנָה וַיָּרֶד גַּי הַנֶּגַם אֶל-כְּתֵף הַיְבוּסִי נֶגְבָּה וַיָּרֶד עַיִן רִגְלִי". עוד אזכור לעמק רפאים מובא ביש' יז 5, "וְהָיָה כְּאִסְף קְצִיר קָמָה וַיִּזְרְעוּ שְׂבָלִים וַיִּקְצֹר וְהָיָה כְּמִלְקֹט שְׂבָלִים בְּעֵמֶק רְפָאִים", ומשם נלמד שהמקום היה ידוע כאזור חקלאות פורה. יוסף בן מתתיהו (קדמוניות ז, יב, 3) כיוון ככל הנראה לעמק זה כשכתב: "ומחנה האויבים תקוע בעמק המשתרע עד בית לחם העיר הנמצאת במרחק עשרים ריס מירושלים". מובאות אלה מלמדות שעמק רפאים הוא העמק שהוליד מקצה גיא בן-הנום לבית לחם.⁴⁶

ניתן לקבוע שאין חפיפה בין עמק המלך לעמק רפאים, וכי שני השמות מייצגים עמקים הרריים שונים בסביבות ירושלים. כך נפתר הקושי שהציג קלאי בדבר הזיהוי של בית הכרם ברמת רחל. קיים אפוא קשר הדוק בין שמו של האתר לאופיו, כפי שעלה מן החפירות, שהרי "במקום נוסדה מצודה ממלכתית

44 "רגם" המאוחר התפתח מ"רקם" הקדום. יש לשים לב שברשימת ערי בנימין (יהו' יח 26-27) נזכרות זו אחר זו "המצה" ו"רקם". למרות חוסר הוודאות בהשערה שהעלה בר-אילן והקושי הכרוך בקרבה למלחה-מנחת ניתן להציע בזהירות רבה שרקם הנזכרת ברשימת ערי בנימין היה שמו של היישוב הפזור ששכן סמוך לרגמים שבעמק רפאים, וראש לכול לרוגם המרכזי של עין גנים.

45 על גלי אבנים ומצבות הנזכרים במקרא בליווי הנוסחה "עד היום הזה" ראו גוגן, 2006, עמ' 49-46.

46 האואר, 1970, עמ' 573; הערה 10; אחיטוב, תשל"ב, עמ' 299-300; גרסיאל, 2000, עמ' 154.

47 למסקנה זו הגיע אליצור (תשס"ט-ב, עמ' 11-12, וספרות נוספת בהערות 23-24), שלאחר דיון מפורט דחה את זיהוי עמק רפאים באזור בקעה של היום.

שסביבה היו חלקות אדמה מדורגות ובתי איכרים וכורמים. זהו בית הכרם, הבית שבאזור הכרמים, שסביבו התרכזו יישוב של איכרים וכורמים".⁴⁷

בית הכרם ובעל פרצים

שם העצם "בית" מופיע כאחד המרכיבים בשמות מקומות מתקופת הברונזה המאוחרת והברזל. לעתים הוא מציין מציאותו של מקדש (בית אל, בית חורון, בית שמש, בית דגון, בית ענת, בית בעל מעון), ולעתים הוא מופיע בצירוף עם מאפיינים גיאוגרפיים או חקלאיים (בית לחם, בית צור, בית גדר, בית הגן, בית הישימות, בית העמק, בית הערבה, בית השטה) או מאפיינים אחרים (בית חגלה, בית חנו, בית ארבאל, בית שאן, בית נמרה, בית לבאות, בית המרכבות).⁴⁸ לקטגוריה של מאפיינים חקלאיים שייך גם השם בית הכרם, היינו מקום ששמו נקשר לגידול מטעים.

מלבד בית הכרם נזכר בסיפורת המקראית מקום נוסף – בעל פרצים, שמקומו באזור שמדרום לירושלים. לפי התיאור המקראי, הפלשתים תקפו את דוד מיד לאחר שהומלך על כל ישראל וכבש את ירושלים. בלשון המקור (שמ"ב ה 18): "וַיַּעֲלוּ כָל־פְּלִשְׁתִּים לְבַקֵּשׁ אֶת־דָּוִד וַיִּשְׁמַע דָּוִד וַיֵּרֶד אֶל־הַמְּצוּדָה". תיאור מפורט יותר מופיע בשמ"ב כג 13-14: "וַיֵּרְדוּ שְׁלֹשִׁים (שְׁלֹשָׁה) מֵהַשְּׁלֹשִׁים רֹאשׁ וַיָּבֵאוּ אֶל־קֶצִיר אֶל־דָּוִד אֶל־מַעְרַת עַדְלָם וַחֲיַת פְּלִשְׁתִּים חָנָה בְּעַמְק רְפָאִים וְדָוִד אָז בְּמַצוּדָה וּמִצֵּב פְּלִשְׁתִּים אֶז בֵּית לָחֶם". כאמור, עמק רפאים נמשך מקצה גיא בן־הנום לבית לחם, ואין תמה שחיל החלוץ הפלשתי התנגש בצבאו של דוד, שבוודאי ניסה להגן על עיר הולדתו של מנהיגם (שמ"ב כג 15-17).⁴⁹

לאחר שארגן את כוחו תקף דוד במפתיע את הפלשתים במקום המכונה בעל פרצים ונחל ניצחון. ובלשון הכתוב (שמ"ב ה 19-21): "וַיֹּאמֶר יְהוָה אֶל־דָּוִד עֲלֵה כִּי־נָתַן אֲתָן אֶת־הַפְּלִשְׁתִּים בְּיַדְךָ וַיָּבֵא דָוִד בְּבַעַל־פְּרָצִים וַיִּפְּסוּ שָׁם דָּוִד וַיֹּאמֶר פֶּרֶץ יְהוָה אֶת־אֵיבֵי לִפְנֵי כְּפָרֶץ מַיִם עַל־כֵּן קָרָא שֵׁם־הַמָּקוֹם הַהוּא בְּעַל פְּרָצִים".⁵⁰ ניצחון זה נרמז גם ביש' כח 21, אך שם המקום נקרא "הר פרצים" תוך השמטה מכוונת של היסוד "בעל".⁵¹

47 אהרוני, תשל"א, עמ' 136.

48 אהרוני, תשמ"ז, עמ' 89-90.

49 טידורל (1979, עמ' 207) שיער שעמק רפאים נוסף לסיפור רק בעריכה מאוחרת מתוך ניסיון לזהות את מקום הקרב. אבל ספק אם להשערה יסוד של ממש.

50 חוקרים עמדו על הסתירה הפנימית בין תיאור ה' כמי שהנחיל את הניצחון לדוד ובין קריאת שם המקום בשמו של אל אחר ("בעל פרצים"). נראה שהמחבר לא היה שם לב לקושי העולה מן הטקסט שחיבר, או ש"בעל" כאן הוא כינויו ("האדון") של אלוהי ישראל.

51 קלאי, תשי"ד, עמ' 290; נאמן, 1999, עמ' 148.

יש מחלוקת בין חוקרים בדבר מקומה של המצודה שדוד ירד אליה, משום שמערת עדולם הנזכרת בשמ"ב כג 13 שוכנת בגבול פלשת ורחוקה משדה הקרב. דומה שהמערה שנזכרה עוד קודם לכן במחזור סיפורי דוד (שמ"א כב 1) נשתרבה בטעות לפרשה לא לה. במחזור סיפורי דוד נזכרות כמה מצודות/מצדות שבהן הסתתר בעת ששהה ביהודה. בשלוש מובאות נזכרת מצודה במשמעות של מקום מבוצר (שמ"ב ה 7, 9; דה"א יא 5), תמיד בכתיב חסר ("מצדה") ובזיקה למצודת ציון, ולעולם לא כמקום מסתור. לפיכך יש להפריד בין המצודה במובאות אלה למובאות האחרות שבהן נזכרות מצודות/מצדות במחזור סיפורי דוד. שונק ניסה להראות שהמשמעות המקורית של המונח "מצודה" הוא מקום מסתור ומחסה, עובדה המסבירה את החילוף בין "מצודה" ל"מערה", החוזר פעמים אחדות בסיפורי הבריחה של דוד (שמ"א כב 1; כג 14, 29; כד 3, 7-8; שמ"ב כג 13-14).⁵²

חוקרים אחדים סברו שבעל פרצים היה מצודה החולשת על עמק רפאים, ואליה הגיע דוד על מנת להיערך לקרב, והעלו כמה השערות בדבר מקומה המדויק. פרוקש ודלמן הציעו לזהות את בעל פרצים בסביבת הרכס שעליו נבנה מנזר מר-אליאס;⁵³ אלט הציע לזהות את המקום ברכס שרפאת;⁵⁴ ואילו קלאי הציע לזהות את הר פרצים בג'בל דיר אבו תור.⁵⁵ ע' מזר נשען על הפירוש של מצודה כמקום מבוצר ועל זיהוי המצודה שאליה "ירד" דוד עם בעל פרצים, והציע לזהותה עם המצודה מתקופת הברזל א' שחפר, ושמוקמה ברכס גילה.⁵⁶ אבל מוטב להניח שהמצודה הנזכרת בתיאור הייתה מערת מסתור מוגנת ששכנה לא הרחק מאזור המערכה, אי-שם סמוך לעמק רפאים, ובה נערך דוד לפני היציאה לקרב.

מייזלר הפריד בין בעל פרצים להר פרצים. הוא זיהה את בעל פרצים ליד באר קתיסמה: "לדעתי, היה כאן מקום פולחן עתיק שנסמך על באר קדושה, סלע קדוש ושקמה קדושה – שלושה דברים שהם אפייניים לפולחן הבעל בארץ ישראל".⁵⁷ את הר פרצים הציע לזהות בגבעה של רמת רחל בשל מעמדה הבולט

52 שונק, 1983.

53 פרוקש, 1909, עמ' 70; דלמן, 1924, עמ' 21-23.

54 אלט, 1927, עמ' 16.

55 קלאי, תשי"ד, עמ' 290.

56 ע' מזר, תש"ם, עמ' 38-39. לדיון בהשערה שהעלה מזר ראו את הביקורת של קמפינסקי (תשמ"א, עמ' 63-64) ותשובת מזר (תשמ"א, עמ' 64). נאמן (1999, עמ' 148) תמך בהצעת הזיהוי של מזר. להצעות זיהוי נוספות ולספרות נוספת ראו אליצור, תשס"ט-א, עמ' 327, 431.

57 מייזלר, תרצ"ד, עמ' 9-10.

באזור. אבל אהרוני טען שמעמדה השולט של רמת רחל מחזק את ההנחה שניתן לזהותה עם בעל פרצים:⁵⁸

בעל פרצים אינו יישוב אלא שם הר, הקשור, כנראה, בפולחן הבעל, שהיה נערץ על אנשי המקום. אין בכך ניגוד לזיהויו עם ההר, שעליו בנוי התל של רמת רחל, כי מתוך החפירות יש ללמוד, שיישוב זה נוסד רק בתקופת הברזל השנייה.⁵⁹

למרבה הפלא, אהרוני לא חזר לשאלת הזיקה בין בעל פרצים לבית הכרם בכל הדיונים המפורטים שערך על שמה הקדום של רמת רחל, ואין לדעת אם המשיך להחזיק בהשקפה זו גם לאחר מכן.⁶⁰

מקומות שבשם היסוד "בעל" שוכנים בדרך כלל במקום נישא בחבל ההר, לכן יש לחפש את בעל פרצים בגבעה גבוהה השוכנת סמוך לעמק רפאים, ושהמחבר נקב בשמה כדי לציין את מקום הקרב.⁶¹ אף כי יש כמה אפשרויות לזיהוי, הרי דומה שרמת רחל, השולטת על כל סביבתה, היא מועמדת טבעית לכך. כאמור, הגבעה הייתה חשופה וכולטת עד לשלהי המאה השמינית או ראשית המאה השביעית לפנה"ס, ואולי בשל כך נקראה בשם התיאורי "בעל פרצים".

סיכום

יש רגליים להנחה שהגבעה של רמת רחל הייתה ידועה עד לשלהי המאה השמינית או ראשית המאה השביעית לפנה"ס בשם "בעל פרצים" או "הר פרצים". אין לדעת אם במקום כלשהו על הגבעה התקיים גם אתר פולחן, אף כי הדבר אפשרי, ואין זה מן הנמנע שבעקבות המסורות שנקשרו בו לא הוקם יישוב בראש הגבעה עד לפרק זמן מאוחר למדיי.

בעקבות ההחלטה האימפריאלית להקים מרכז מנהלי קדום סמוך לירושלים, ובו ירוכזו המסים שיהודה נדרשה להעלות לאימפריה האשורית, נבחרה הגבעה של רמת רחל, והוחל בהקמתו של המרכז המנהלי החדש. הקמת המרכז המנהלי

58 אהרוני, תשט"ו, עמ' 149, והערה 4.

59 שם, הערה 4. ידין (1978, עמ' 59-66) הציע לזהות את בית הבעל שהוקם בימי עתליה (מל"א יא 18) ברמת רחל, ואילו אהרוני דחה זאת בטענה שבאתר לא נמצא ממצא ארכיאולוגי הקודם למאה השמינית לפנה"ס. החפירות המחודשות ברמת רחל תומכות בטענתו של אהרוני, שכן הממצא הקראמי שנחשף באתר מעיד שראשית ההתיישבות בו היא בסוף המאה השמינית או ראשית המאה השביעית לפני הספירה.

60 באטלס כרטא לתקופת המקרא שחיבר סימן אהרוני (1964, ב, מפה 100) את בעל פרצים כמקום ההתנגשות של שני הצבאות בעמק רפאים.

61 נאמן, 1999, עמ' 140-141, 144-147.

הממלכתי היא פרי החלטה של שלטון זר, ובחירת המקום קשורה לפיתוח העמקים שלרגלי הגבעה כאחוזות מלך, ששימשו עורף חקלאי דרומי והבטיחו אספקת מזון לירושלים. יש לזכור שירושלים, ובכלל זה הארמון, המקדש והמנהל המלכותי, צמחה במרוצת המאה השמינית, התרחבה מאוד והגיעה לשיאה במפנה המאות השמינית-השביעית לפנה"ס. הקמת המרכז המנהלי ופיתוח העמקים סביבו הם מעין כלים שלובים, שמצד אחד הרחיבו את מקורות האספקה לבירה ולארמון ומצד אחר יצרו מנגנון שהבטיח תשלום סדיר של המס לאימפריה האשורית, ששלטה בכל המרחב.

בשל הכרמים והמטעים שניטעו בסביבתה הקרובה והרחוקה ניתן למקום השם "בית הכרם". משמעותו של השם החדש הייתה מנוגדת בתכלית לשמה הקדום של הגבעה – "בעל פרצים" / "הר פרצים" – שניתן לה בשל היותה חשופה ופרוצה לרוחות. השינוי באופייה של הגבעה – ממקום טבעי, פרוץ ופתוח למקום מוגן, בנוי בבנייה מפוארת, התבטא גם בשינוי השם. בראש הגבעה נבנה מרכז אדמיניסטרטיבי גדול ומבוצר והוקף בגן גדול, וכרמים ומטעים היו נטועים על מורדותיו.

עמק רפאים הוא העמק שהוליך מקצה גיא בן-הנום לבית לחם, וסמוך לגבעה של בית הכרם התחבר לעמק רחב המכונה במקורות "עמק המלך". נראה ששמו ניתן לו על רקע הפיתוח של אחוזות חקלאיות מלכותיות במקום, במועד שבו הוקם האתר הממלכתי ברמת רחל. המגילה החיצונית לבראשית קושרת את השמות "עמק המלך" ו"בקעת בית הכרם" קישור ההולם את הזיקה ההיסטורית של המרכז המנהלי הקדום שניצב בראש הגבעה השלטת בשטח עם העמק שבו האחוזות המלכותיות שלרגליה.

שחזור תולדותיה של רמת רחל מאפשר לקבוע שסיפור ניצחוננו של דוד על פלשתים כבעל פרצים (שמ"ב ה 17-22) והאזכור של פרשה זו בנבואת ישעיהו על הר פרצים (יש' כח 21) קדמו לייסוד המרכז ברמת רחל ונכתבו בעת שהמקום נשא עדיין את שמו הקדום. למסקנה זו חשיבות לא מבוטלת לקביעת מועד חיבורו של המחזור הקדום של סיפורי דוד, והיא עולה בקנה אחד עם הנימוקים שהעלה לאחרונה אחד מאתנו, ולפיהם הרובד הקדום של מחזור סיפורי דוד התחבר במועד לא ידוע במאה השמינית לפנה"ס, לפני מסע סנחריב ליהודה שנערך בשנת 701 לפנה"ס.⁶² אבל קישור הרוגם הגדול בעמק המלך עם הקמת המצבה על ידי אבשלום (שמ"ב יח 18) מאוחר להקמת המרכז ברמת רחל ולפיתוח האחוזות המלכותיות בעמק שלרגליו. מכאן שסיפור ירושת הכס,

מ"בעל פרצים" ל"בית הכרם"

שבו נכלל הפסוק על הצבת המצבה, לא התחבר לפני המאה השביעית לפנה"ס. הנה כי כן, ניתוח פרטני של הממצא הארכיאולוגי והשוואתו למקורות הכתובים עשויים לתרום תרומה חשובה לדיון בשני הרכיבים ולעתים אף לשמש נקודת מוצא לתארוך טקסטים מקראיים שניתוח פנים-מקראי או ניתוח היסטורי אינם יכולים לתת להם פתרון הולם.

ספרות

- N. Avigad and Y. Yadin, *A Genesis Apocryphon*, Jerusalem 1956
 אביגד וידין 1956
- מ' אבי-יונה, גיאוגרפיה היסטורית של ארץ-ישראל למן שיבת-
 ציון ועד ראשית הכיבוש הערבי, ירושלים תשכ"ג
 אבי-יונה תשכ"ג
- R. Avner, "The Recovery of the Kathisma Church and Its
 Influence on Octagonal Buildings", *One Land – Many
 Cultures, Archaeological Studies in Honor of Stanislaw
 Loffreda*, Jerusalem 2003, pp. 173-186
 אבנר 2003
- ר' אבנר, "כנסיית הקטיסמה בדרך בין ירושלים לבית לחם",
 קדמוניות 130 (תשס"ו), עמ' 117-121
 אבנר תשס"ו
- י' אהרוני, "החפירות ברמת רחל", ידיעות החברה לחקר ארץ-
 ישראל ועתיקותיה יט (תשט"ו), עמ' 147-174
 אהרוני תשט"ו
- Y. Aharoni, "Excavations at Ramath Rahel, 1954:
 Preliminary Report", *IEJ* 6 (1956), pp. 102-111, 137-157
 אהרוני 1956
- י' אהרוני, "החפירות ברמת-רחל (עונה שנייה, 1959)", ידיעות
 החברה לחקר ארץ-ישראל ועתיקותיה כד (תש"ך), עמ' 1-47
 אהרוני תש"ך
- Y. Aharoni, *Excavations at Ramat Rahel – Seasons 1959
 and 1960*, Roma 1962
 אהרוני 1962
- Y. Aharoni, *Excavations at Ramat Rahel – Seasons 1961
 and 1962*, Roma 1964
 אהרוני 1964
- י' אהרוני, אטלס כרטא לתקופת המקרא, ירושלים 1964
 אהרוני 1964
- Y. Aharoni, "Beth Haccherem", in: *Archaeology and Old
 Testament Study*, Oxford 1967, pp. 171-185
 אהרוני 1967
- י' אהרוני, "הוי בונה ביתו בלא צדק". בתוך: עיונים בספר ירמיהו,
 כרך ב', גבעתיים תשל"א, עמ' 55-76
 אהרוני תשל"א-א
- י' אהרוני, דרכים ואתרים, תל-אביב תשל"א
 אהרוני תשמ"ז
 י' אהרוני, ארץ-ישראל בתקופת המקרא (מהדורה מתוקנת),
 ירושלים תשמ"ז
- W.F. Albright, "Interesting Finds in Tumuli Near Jerusalem",
BASOR 10 (1923), pp. 1-3
 אלברייט 1923
- M. Oeming and O. Lipschits, "Die Geheimnisse von Ramat
 Rahel", *Welt und Umwelt der Bibel* 2 (2010), pp. 2-9
 אומינג וליפשיץ 2010
- ש' אחיטוב, "עמק המלך, עמק רפאים", אנציקלופדיה מקראית ו,
 ירושלים תשל"ב, עמ' 296, 299-300
 אחיטוב תשל"ב

מ"בעל פרצים" ל"בית הכרם"

- A. Alt, "Das Institut im Jahre 1926", *PJB* 23 (1927), pp. 5-52 אלט 1927
- A. Alt, "Das Institut im Jahre 1931", *PJB* 28 (1932), pp. 5-47 אלט 1932
- אליצור תשס"ט-א י' אליצור, שמות מקומות קדומים בארץ ישראל: השתמרותם וגלגוליהם, ירושלים תשס"ט
- אליצור תשס"ט-ב י' אליצור, "וישלחהו מעמק חברון" – על עמקים הרריים במקרא", בית מקרא נד (ב) (תשס"ט), עמ' 5-20
- בר-אילן תשנ"א מ' בר-אילן, "מפני מה שנו התנאים את גבולותיה של ארץ-ישראל?", תעודה ז (תשנ"א), עמ' 95-110
- G. Barkay, "Royal Palace, Royal Portrait? The Tantalizing Possibilities of Ramat Rahel", *BAR* 32, 5 (2006), pp. 34-44 ברקאי 2006
- J.C. Geoghegan, *The Time, Place, and Purpose of the Deuteronomistic History. The Evidence of "Until This Day"* (Brown Judaic Studies 347), Providence 2006 גוגן 2006
- H.L. Ginsberg, "MMŠT and MŠH", *BASOR* 109 (1948), pp. 20-22 גינזברג 1948
- G. Garbini, "Sul nome antico di Ramat Rahel", *RSO* 16 (1961), pp. 199-205 גרביני 1961
- ר' גרינברג וג' צינמון, "החפירות ברוגם גנים: מפעל קהילתי לשיקום אתר קדום במערכה של ירושלים", בתוך: חידושים בחקר ירושלים (דברי הכנס השישי), רמת-גן (2000), עמ' 44-51 גרינברג וצינמון 2000
- R. Greenberg and G. Cinamon, "Stamped and Incised Jar Handles from Rogem Gannim and Their Implications for the Political Economy of Jerusalem, Late 8th-Early 4th Centuries BCE", *Tel Aviv* 33 (2006), pp. 229-243 גרינברג וצינמון 2006
- M. Garsiel, "David's Warfare Against the Philistines in the Vicinity of Jerusalem (2 Sam 5,17-25; 1 Chron 14, 8-16)", *Studies in Historical Geography and Biblical Historiography: Presented to Zecharia Kallai* (VTsup. LXXXI), Leiden 2000, pp. 150-164 גרסיאל 2000
- G. Dalman, "Die Exkursionskarte von Jerusalem und Mitteljudäa", *ZDPV* 37 (1914), pp. 348-370 דלמן 1914
- G. Dalman, *Orte und Wege Jesu* (3rd ed.), Gütersloh 1924 דלמן 1924
- G. Dalman, *Jerusalem und sein Gelände* (Schriften des Deutschen Palästina-Instituts 4), Gütersloh 1930 דלמן 1930

- C.E. Hauer, "Jerusalem, the Stronghold and Rephaim", *CBQ* 32 (1970), pp. 571-578
האואר 1970
הופמן תשס"א
י' הופמן, ירמיה עם מבוא ופירוש (מקרא לישראל), תל אביב וירושלים תשס"א
- H.G.M. Williamson, *Ezra, Nehemiah* (World Biblical Commentary 16), Waco 1985
ויליאמסון 1985
ירין תשל"ד
י' ירין, "עיר בית הבעל", בתוך: ארץ שומרון: הכינוס הארצי השלושים לדיעת הארץ, ירושלים תשל"ד, עמ' 52-66
- R.W. Younker, "Beth-Haccherem", *The Anchor Bible Dictionary* 1, 1992, pp. 686-687
יונקר 1992
ליונשטאם תשי"ד
ש"א ליונשטאם, "בית הכרם", אנציקלופדיה מקראית ב, ירושלים תשי"ד, עמ' 84-85
- ע' ליפשיץ, "זמנן ומקורן של כותרות האבן המעוטרת מיהודה, ממואב ומעמון", קתדרה 131 (תשס"ט), עמ' 5-24
ליפשיץ וגדות
ע' ליפשיץ וי' גדות, "רמת רחל ועמק רפאים – קשרים ופירושים", חידושים בארכאולוגיה של ירושלים וסביבותיה: קובץ מחקרים (ב), ירושלים תשס"ט, עמ' 88-96
- ע' ליפשיץ וד"ר וואנדרהופט, "ארבעים טביעות 'יהוד' מחפירות אהרונן ברמת רחל שטרם פורסמו", ארץ-ישראל כט (תשס"ט), עמ' 248-269
וואנדרהופט
תשס"ט
ליפשיץ, אומינג, גדות וארובס
2006
- O. Lipschits, M. Oeming, Y. Gadot and B. Arubas, "Ramat Raḥel 2005", *IEJ* 56 (2006), pp. 227-235
ליפשיץ, אומינג, גדות וארובס
2006
- O. Lipschits, M. Oeming, Y. Gadot and B. Arubas, "The 2006-2007 Excavation Seasons at Ramat Raḥel", *IEJ* 59 (2009), pp. 1-20
ליפשיץ, אומינג, גדות וארובס
2009
- ע' ליפשיץ, י' גדות, ב' ארובס ומ' אומינג, "רמת רחל וצפונותיה", קדמוניות 138 (תש"ע), עמ' 58-77
ארובס ואומינג
תש"ע
- O. Lipschits, O. Sergi and I. Koch, "The Date of the *lmlk* and 'Private' Stamp Impressions: A Fresh Look", *Tel Aviv* 37 (2010), pp. 3-32
ליפשיץ, סרגי וקוך
2010
- ע' מזר, "אתר מראשית ההתנחלות הישראלית בסביבות ירושלים", קדמוניות 49-50 (תש"ס), עמ' 34-39
מזר תש"ס
- ע' מזר, "תשובה על השגותיו של א' קמפינסקי", קדמוניות 53-54 (תשמ"א), עמ' 64
מזר תשמ"א

מ"בעל פרצים" ל"בית הכרם"

- מייזלר תרצ"ד ב' מייזלר, "רמת-רחל וחרבת צלח (גבעת אליהו)", החברה
העברית לחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה ג (תרצ"ד), עמ' 4-18
מזר תשל"ו ב' מזר, "ירושלים בתקופת המקרא", בתוך: ערים וגלילות בארץ
ישראל – מחקרים טופוגרפיים-היסטוריים, ירושלים תשל"ו, עמ'
44-11
- נאמן 1991 N. Na'aman, "The Kingdom of Judah under Josiah", *Tel
Aviv* 18 (1991), pp. 3-71
- נאמן 1999 N. Na'aman, "Baal Toponyms; Baal-Gad; Baal Hamon;
Baal Hazor; Baal Hermon; Baal Judah; Baal Meon; Baal-
Perazim; Baal-Shalisha; Baal-Tamar", *Dictionary of Deities
and Demons in the Bible*, Leiden 1999, pp, 140-141, 144-
147, 148-149, 151-152
- נאמן 2001 N. Na'aman, "An Assyrian Residence at Ramat Rahel?", *Tel
Aviv* 28 (2001), pp. 260-280
- נאמן 2010 N. Na'aman, "The Date of the List of Towns that Received
the Spoil of Amalek (1 Sam 30:26-31)", *Tel Aviv* 37 (2010),
pp. 175-187
- נות 1953 M. Noth, *Das Buch Josua* (2nd revised edition), Tübingen
1953
- ניסיולובסקי-שפנו L. Niesiolowski-Spano, "Where Should One Look for
Gideon's Ophra?", *Biblica* 86 (2005), pp. 478-493
2005
ג' סולימני ו-ו' ברזל, "רמת רחל", חדשות ארכאולוגיות 120
2008 http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.
asp?id=793&mag_id=114
- סימנס 1959 J. Simons, *The Geographical and Topographical Texts of
the Old Testament*, Leiden 1959
- פאסט 1924 T. Fast, "Neugefundene Schalensteine", *ZDPV* 47 (1924),
pp. 242-244
- פיצמאייר 1971 J.A. Fitzmeyer, *The Genesis Apocryphon of Qumran Cave
I: A Commentary*, Rome 1971
- פרוקש 1909 O. Procksch, "Der Schauplatz der Geschichte Davids", *PJB*
5 (1909), pp. 58-80
- צינמון 2004 ג' צינמון, הרגמים מדרום-מערב לירושלים ומשמעותם להבנת
המערך הכפרי סביב ירושלים בתקופת הברזל ב' (עבודת מוסמך,
אוניברסיטת תל אביב), תל אביב 2004
- קוב 1932 K. Kob, "Netopha", *PJB* 28 (1932), pp. 47-54

- K. Kob, "Noch einmal Netopha", *ZDPV* 94 (1978), pp. 119-134 קוב 1978
- C.R. Conder and H.H. Kitchener, *The Survey of Western Palestine. Memoirs of the Topography, Orography, Hydrography, and Archaeology*, 3: *Judaea*, London 1883 קונדר וקיצ'נר 1883
- ז' קלאי, "בעל פרצים", אנציקלופדיה מקראית ב, ירושלים תשי"ד, עמ' 290-291 קלאי תשי"ד
- ז' קלאי, גבולותיה הצפוניים של יהודה, ירושלים תש"ך קלאי תש"ך
- ז' קלאי, נחלות שבטי ישראל – מחקר בגיאוגרפיה ההיסטורית של המקרא, ירושלים תשכ"ז קלאי תשכ"ז
- ז' קלאי, "נטפה, נטפתי", אנציקלופדיה מקראית ה, ירושלים תשכ"ח, עמ' 829-830 קלאי תשכ"ח
- ש' קליין, ארץ יהודה מימי העלייה מבבל עד חתימת התלמוד, תל-אביב תרצ"ט קליין תרצ"ט
- קמפינסקי תשמ"א א' קמפינסקי, "בעל פרצים והתמודדות האסכולות בעניין ההתנחלות", קדמוניות יד (תשמ"א), עמ' 63-64 קמפינסקי תשמ"א
- K.D, Schunck, "Davids 'Schlupfwinkel' in Juda", *VT* 33 (1983), pp. 110-113 שונק 1983
- מ' שטקליס, "מערת קברים יהודיים ברמת-רחל", החברה העברית לחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה ג (תרצ"ד), עמ' 19-40 שטקליס תרצ"ד
- E. Stern, *Material Culture of the Land of the Bible in the Persian Period 538-332 B.C.*, Warminster and Jerusalem 1982 שטרן 1982
- E. Stern, *Archaeology of the Land of the Bible, Volume II: The Assyrian, Babylonian and Persian Periods 722-332 BCE*, New York 2001 שטרן 2001
- A. von-Schlatter, *Die hebräischen Namen bei Josephus*, Gütersloh 1913 שלאטר, פון- 1913